

521.753

„МИНУЛЕ Й СУЧАСНЕ“ Ч. 1.

ВАСИЛЬ ВЕРНИВОЛЯ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ЙОГО ЖИТТЯ
И ТВОРЧИСТЬ

КРАКІВ

1 9 4 0

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

II. 521.753

„МИНУЛЕ Й СУЧАСНЕ“ Ч. 1.

ВАСИЛЬ ВЕРНИВОЛЯ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ЙОГО ЖИТТЯ
Й ТВОРЧІСТЬ

КРАКІВ 1940

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

II. 521.753

II. 42.113/1

Друк: »Нова Друкарня Денникова« під наказною
управою, Краків, Ожешкової 7. Телефон 102-79.
Druck „Nowa Drukarnia Dziennikowa“, Kommissarische
Verwaltung, Krakau, Orzeszkowagasse 7.

1941. г. с. 686

Сто двацятьпять років минуло, як „Господь послав нам пророка благовістити любов та вчити святого розуму”. Тоді, в 1814 р. народився Тарас Шевченко. То він благовістив, проповідував нам любов до Землі Рідної, до її славного минулого й тогочасного горя-лиха, любов до людей — то він учив нас „святого розуму”.

Коли Поет прийшов на світ — наші люди жили не своїм святим розумом, а запозиченим. По довгих роках боїв за рідну землю наш народ ізнемігся, не стало вже внутрішнього вогню до боротьби, не було сили. Царський уряд зручно затирав сліди по давній волі неприборканого народу. З кінцем XVIII. й на початку XIX. ст. назверха не можна вже було пізнати, що була ще не так дуже давно вільна Україна. Здавалося, що по ній уже вдарили в подзвінне. Суспільство поволі почало забувати, що були інші часи. Старе покоління помирилося, здебільша, з новими чужими порядками, а молоде виховувалося так, що, мовляв, доводиться зживатися з „новим отечеством”.

Це ми маємо на думці лівий беріг Дніпра, де до 1764. р. була своя самоврядна держава, Гетьманщина, й до 1775. р. існувала своя окрема республіка — Січ Запорозька, теж держава зі своєю своерідною волею „без холопа і без пана”, мовляв Шевченко. А коли говоримо про суспільство, то перед нашими очима стоять потомки козацької старшини та просте козацтво. Бо то вони ввесь час боролися за волю країни, то вони у своїх душах викохували згадки про славне минуле. Але й вони, нарешті, знемоглися, їх сини — пішли „на чужу роботу”. За селян тяжко що говорити, бо вони від 1783. р. робили панщину, й їх уся воля була в руках їх панів.

А на правому березі було трохи інакше. Ці землі — й Київщина, і Поділля, і Волинь — перейшли

1795. р. зпід Польщі до Росії. І хоч тут народ був такий самий, що й на Лівобережжі, і тою самою говорив мовою, — та пани тут були вже не зі своїх, а чужі, то давні поляки або переполячені українці, а то й нові — росіяни, що подіставали тут собі маєтки та панували. І тут селяни робили тяжку панщину, як і на лівому березі.

І тут, і там люди, під вагою злиднів та біди, почали забувати про славу бувальщину, про ті часи, коли діди боролися, коли вони, „панували, добували і славу і волю”. Внуки славних колись дідів носили мовчки „косу в росу”, мовчки „сіяли панам жито” там, де колись лилася ворожа кров за волю Рідного Краю. Здавалося, що, крім високих могил, де „лягло козацьке біле тіло в китайку повите” — не лишилося нічого по давньому славному минулому...

А проте на козацьких хуторах Лівобережжя жили ще тут та там згадки про інший лад на наших землях. Були люди, — їх було небагато, — здебільша, потомки то дрібного козацтва, а то і старшини, що від своїх батьків перебрали любов до рідної землі й тугу після втраченої волі. З кола тих людей вийшла на початку XIX. ст. слава „Історія Русов”, — кажуть, що її склав хтось із родини українських патріотів Полетик, а давніше думали, що її написав архієпископ Юрій Кониський. Ця історія ходила в переписах із рук до рук, від одної родини до другої, і будила любов до минулого України. Вона була вже написана російською мовою, бо тодішне покоління вже вчилось в російській школі, почало цією мовою розмовляти і книжки писати. Воно собі думало, що це мова — письменницька, й що нею повинні писати по книжках. Таксамо російськи написали свою історію України й історик Бантиш-Каменський¹⁾ (1822. р.) і Микола Маркевич²⁾ (1842—1843). Але хоч мова творів була російська, то дух їх був — український. Таксамо в багатьох книжках із красного письменства: у віршах (Василь Капніст, Євг. Гребінка, Мик. Маркевич і т. д.), в повістях (Василь Наріжний, Микола Гоголь,³⁾ Євген Гребінка,⁴⁾ Григорій Квітка⁵⁾ й ін.) — мова була російська, але ж писали ці твори сини українського народу,

і говорили в них про Україну, про її славне минуле, про український народ. І всі ці книжки робили своє.

Та ще на заході Європи повиринали були тоді нові думки про волю. Там прокинулося зацікавлення до забутого, простого народу, до селян, до їх життя, до їх побуту, до їх мови. Почали збирати народні пісні, приказки, оповідання. Всі ці твори народнього духа віджили письменство. Почали в письменстві й народню пісню наслідувати й писати в дусі народніх поглядів. У народніх творах почали дошукуватись того, чого не давали писання дотеперішніх поетів: справжнього життя, живого, не — штучного...

Все це перекинулося й на Україну. І згадки про втрачену волю: той новий підих у письменстві на заході Європи — все це дало почин до відродження українського письменства з кінцем XVIII. й початку XIX. ст. Українці - письменники починають звертатися у своїх мистецьких творах до призабутої народньої мови. Через те, що народній побут, і головню мову зберіг був у тому часі тільки селянин, то письменники звертаються й до села й описують у своїх творах і село й селян. Таким чином на початку XIX. ст. українське письменство було справді українське і формою, словом, і змістом — описує життя українського народу...

Все це було на лівому березі Дніпра. Всі ці письменники, що і по-російському писали про Україну, і по-українському (Ів. Котляревський, Євген Гребінка, Метлинський і т. д.), були з лівого берегу Дніпра, здебільша, полтавці, та зі Слобожанщини (Харківщини), що теж мала довго свій самоврядний устрій (Квітка), а хоч був дехто із Правобережжя (Гулак-Артемовський), то працював із іншими полтавчанами та харківцями...

А на Правобережжі життя йшло трохи інакше. Коначчину знищили вже давно. Верхи — покатоличились та попольщились. Селянство було закріпощене, коротало своє тяжке життя у злиднях панщини... Але й там старі люди-кріпаки не забували про кращі часи, про бої за волю українського народу. У їх пам'яті живі ще були протипанські рухи з 1768. р. Бувало неділями старі діди розповідали про те, як колись бувало. Тоді їх „столітні очі, як зорі, сіяли, а слово за словом смі-

ялось, лилось”, сусіди від тих оповідань „німіли од страху, од жалю”, а маленькі діти плакали, слухаючи про страждання своїх предків... Там іще часом увечорі старі люди, що памятали інші часи, співали про те, що було-минуло...

І мале кріпаченя, слухаючи таких оповідань, „плакало у кутку”. „Козацька слава”, що її „заховав був у своїй столітній голові дідусь” — оживала перед його очима. Щоденне панщизняне життя так відалося в його душу та в його уяву, що тяжкі образи ніколи затертися не могли. А як іще доля дозволила зазнайомитися з тими настроями та з тими думками, що проскакували з творів — про минуле та теперішнє України — з творів таки своїх людей, із лівого берегу — то вже робилася ціла повна картина і колишніх ясних днів України й тогочасної (початок XIX ст.) глухої ночі. А звідсіля і радощі з одного боку, — і тяжкий гострий біль — із другого.

А одне і друге, враз із ліками на те, щоб глуху темну ніч прогнати — дав нам саме Тарас Шевченко.

І все те треба нам мати перед очима, щоб зрозуміти й Шевченка, і шляхи його думок, і його добу, і його твори, і його життя. Бо без Шевченка ми себе самих не будемо розуміти: як то з маси „сліпих, кривих і горбатих”, та до того німих, ми спрокволу робилися й робимося свідомими громадянами, що починають розуміти, чого їм треба...

— * —

„Село — неначе писанка”, як скрізь тоді на Правобережній Україні: „зелені гаї довкола, кругом широколисті тополі, а там ліс, і ліс, і гори...” Але ж „аж страх погано у тім хорошому селі, чорніші чорної землі блукають люди: німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть”. Стара напів-розвалена хата, — і в ній пекло: „там неволя, робота тяжкая, ніколи і помолитись не дадуть”. Ціла сім'я: батько, мати, хлопці, дівчата — від ранку до вечора в чорній, тяжкій, мозольній праці...

У такій хаті в селі Моринцях, Звенигородського повіту, на Київщині, побачив світ 25. лютого старого стилю (9. березня нового стилю) 1814. року Тарас Шевченко.

Його батько Григорій був сам родом із Керелівки, та за жінкою Катериною, на прізвище Бойко, пристав до Моринців. Шевченків кликали в Керелівці ще Грушівськими, і справжнє Шевченкове прізвище буде Шевченко-Грушівський. Але ж тепер цього ніхто вже не знає, і додаток цей цілком уже непотрібний. І Моринці, й Керелівка були власністю зросійщеного німця, дідича Енгельгардта, і Шевченки були кріпаками цього пана. Сімя в Григорія Шевченка була величенька: крім Тараса — він був третя дитина — ще двоє хлопців: Микита й Осип (наймолодший, унук його живий і досі) і три сестри: Катерина (її Тарас найбільш любив), Ярина й Маруся.

Тарасові було несповна два роки, як його батькомати перейшли жити до Керелівки на нове господарство, що придбав для Григорія Шевченка його батько Йван.

Хоч у рідній хаті гаразду не було, то малий Тарас біди не відчував: у хаті добра мати, сестра Катерина, що наче янгол-хранитель коло нього піклувалася, „столітній дідусь” Іван, що неділями розповідав сімі про давнє минуле, надворі сільська дітвора, квітник коло хати, стара верба, клуня (стодола), річка, сад, левада — є куди бігти, є де гратись, а хиба ж іще чого більше треба непосидющій, безжурній дитині, що не знає, що таке горе та злидні...?

Та того щастя на довго не стало. Як Тарасові було дев'ять років, його добру матір, ще молоду (їй було 32 роки), „нужда і праця положили в домовину”. Важко було батькові самому давати собі раду з дітворою: він оженився вдруге, і в хату ввійшла мачуха зі своїми дітьми. Почалося важке життя для Тараса, бо не злюбила його друга мати, не злюбила за те, що ніколи не жалував було стусанів для її сина, злодійкуватого Степанка. Ото ж доводилося часто діставати ні за що побої від мачухи, а бувало й таке, що Тарас утікав від них із хати й цілими днями ховався по бурянах. Заступитись за дитину було нікому: сестра Катерина вийшла заміж у друге село, а батькові було не до того. Тай і батько не цажився: як Тарасові йшов одинацятий рік, помер Григорій Шевченко — Тарас лишився круглим сиротою.

У роді Шевченків здавна водилося так, що дітей учили. То й ще як живий був Тарасів батько, він віддав був його на науку до церковної школи в Керелівці, і там Тарас вивчився читати по-церковному. По смерті батька він ізнов пішов у науку, до дяка Богорського, і був у нього й за учня й за наймита. Богорський був великий паниця, вчив небагато, та за те казав малому хлопцеві робити всю хатню роботу й посилав його читати по мерцях псалтирю. Та ще до того він кривдив Тараса: не давав йому всіх шагів, що собі було хлопчина заробить із читання над мерцями, а часто ще й побивав його. За гроші, що перепадали йому часом, Тарас купував собі папір, робив із нього книжечку, обводив „листочки хрестиками й візерунками та списував” собі в ній то псалми українського філософа Сквороди⁶), то колядки, то всякі інші пісні.

Тараса змалечку тягло до малювання. Прочувши, що в поблизькому містечку, в Лисянці, живе якийсь дякон-маляр, він покинув Богорського й подався собі до нового вчителя-дякона. Та новий вчитель був такий, як Богорський — і Шевченко й того кинув, і пішов у село Тарасівку, бо чує, що там жив інший маляр, який уславився образами Великомученика Микити й Івана Воїна. Та цей маляр подививсь на Тарасову ліву руку тай сказав, що з нього не то маляр не вийде, а й на порядного шевця, чи на бондаря він не годиться.

Хлопцеві минало саме тринадцять років, як він, збентежений, повернувся до Керелівки і став тут за громадського пастуха. Та чабан, пастух, із нього вийшов поганий. Чи за книжкою, чи задумавшись було над своєю гіркою долею, чи дивлячись на красу божого світу, він забував за свою череду — вона собі розходилася, й людям не раз і не двічі доводилося аж розшукувати свою скотину. Тоді то, здається, вперше він відчув гострий біль від того, що він круглий сирота, що „не дав йому Бог нічого”. Але ж і тоді теж, мабуть, і прокинулось у молодому хлопцеві неясне почуття кохання до гарної керелівської дівчини Оксани, що відчувала його недолю й нераз, певне, втирала йому його сирітські сльози словами потіхи.

Як із чабанства нічого не виходило, то найстарший Тарасів брат, Микита, думав було привчити Тараса господарити або стельмашити. Та в Тараса ні до одного, ні до другого не було охоти, і в сімі через те бували тільки сварки. Ще якийсь час він прослужив наймитом у керелівського пан-отця Кошиці, а далі й цю службу кинув і подався в село Хлипнівку, щоб там у одного маляра таки навчитися малювати. Маляр найшов у Шевченка талант до малювання, обіцявся взяти його до себе в науку, але сказав, щоб Тарас приніс від свого пана дозвіл, що йому можна вчитися. Шевченко пішов по дозвіл до села Вільшани, де проживав головний управитель пана Енгельгардта — та управитель Дмитренко не то що дозволу не дав, а забрав Тараса до двора, щоб там учився на кухні куховарства.

*

Та не вийшло з Тараса й кухаря. Було висмикнеться з кухні в кущі, порозвішує собі на деревах картинки, любується ними, роздивляється собі, а ні — то читає, або сам рисує. Ото ж управитель порадив Енгельгардтові, щоб дав Шевченка до маляра, бо з того може, мовляв, вийти колись панові велика користь.

Треба знати, що тоді був такий звичай: пан своїм коштом учить своїх кріпаків на різних штукарів, співаків, музик, малярів, і ці штукарі потім, вивчившись, мусять розвеселювати-розважати панів співом, театром, малюють їм портрети, образи. Панам від того була велика вигода й користь не-аби-яка. Та Енгельгардт не так швидко послухав свого управителя. Поки-що з пекарні Тараса взяли на панського прислужника-козачка, що повинен був цілими днями мовчки стояти в передпокої, доки не почує голосу пана, щоб подати йому чи люльку, чи води, відчинити йому двері, як було він увіходить до хати, чи виходить із неї. А що Шевченко вдався собі непокірним, та ще чи зачитаться бувало в передпокої, чи засидиться над малюнками й не все як-слід виконає свою службу, то за те часто таки добре його карали...

Шевченків пан був людина непосидюща: ганявся світами, бував то в Вільні, то в Варшаві, то до Петербургу їздив — і скрізь брав із собою Шевченка. А щоб

йому дешевше було подорожувати, то він челядь із Шевченком одсилав валкою — і раз узимі, під час такої мандрівки (1831. р.), як Шевченкові попадали під дошви з чобіт, йому доводилося безнастанно перезовувати чобіт із ноги на ногу, а то був би набрався великого лиха...

Нарешті пан сам побачив, що з Шевченка прислужник поганий, то тоді вже таки поклав собі вчити його малярства. Спершу Тарас учився в якогось маляра в Вільні, а як пан приїхав до Варшави (1830. р.), то він у Варшаві почав ходити на науку до славного на той час мистця Лямпі, що змальовував портрети.

Тимчасом жити в Польщі ставало для пана небезпечно, бо поляки почали ладитися до повстання проти Росії — то й Енгельгардт переїхав із Варшави до Петербургу, і з ним поїхав туди й Шевченко. В Петербурзі Тарас далі доучувався малярства в цехового майстра Ширяєва, що посилав його розмальовувати кривлі, паркани, вивіски, підлоги, і тільки часами давав йому робити рисунки. Вибув Тарас у Ширяєва цілих чотири роки, але ж навчився мало чого, хоч роботи було аж геть-то багато. Вільним часом у-вечір він бігав собі в Літній Сад і при світлі місяця зрисовував постаті (статуї) різних богів та богинь, що стоять у Саду.

І ось над такою роботою застукав його раз земляк його, маляр Іван Сошенко, родом із Київщини, з містечка Богуслава. Дізнавшись від Шевченка про його тяжке життя, він занявся ним: часто прохав його до себе в гості, давав йому поради, книжки читати, а далі зазнайомив його з гарними й добрими людьми, з українським поетом-байкарем Євгеном Гребінкою⁴⁾, Василем Григоровичем^{6*)}, теж українцем ізроду, що був тоді секретарем петербурзької Академії Мистецтв, із відомим тоді російським мистцем Венеціановом⁷⁾, а вже через них із російським поетом Василем Жуковським⁸⁾ та великим малярем Карлом Брюловом⁹⁾.

Знайомство з такими людьми мало велике значіння для Шевченка — через них він і книжки нові діставав і в малярстві видосконалювався. Нові приятелі побачили великий малярський Тарасів хист і почали робити заходи, щоб Шевченкові можна було вчитися в Академії

Мистецтв. Тільки ж тоді був такий закон, що кріпакам учитися в Академії не можна було. Ото ж вони й почали заходитися, щоб викупити Шевченка з неволі. Карло Брюлов намалював портрет Жуковського, той портрет пустили на льотерію, — й за гроші з льотерії, за 2500 карбованців, пан Енгельгардт згодився пустити Шевченка на волю.

Сталось це 22. квітня ст. ст. 1838. р., коли Шевченкові було 24 роки. На пам'ятку про той великий для нього день Шевченко присвятив своїм добродіям-приятелям дві великі поеми: Жуковському — „Катерину”, Григоровичеві — „Гайдамаки”.

Ставши вільним, Шевченко почав ходити до Академії Мистецтв і незабаром зробився найкращим учнем Брюлова. Знайомства його більшали — а разом із цим Шевченко не читав, а проковтував усе нові та нові книжки, щоб надолужити те, чого змалку не вдалося схопити з науки. І німецькі поети та письменники (Шіллер, Гете), й англійські (Байрон, Діккенс), і французькі (Бальзак), і російські, і польські, і всякі — та ще й твори науки! А далі: театри, концерти, розмови з розумними, освіченими людьми, Академія — все це чим раз більш і більше розвивало його ум. І тільки згадки про Рідний Край, що був скований неволею кріпацтва, ще тільки ті згадки закаламучували ті найщасливіші в житті його хвилини.

*

І саме тоді, як Шевченко був уже вільна людина, він, сам для себе, почав собі складати вірші. Чи нагадає собі що було, чи побачить що, чи прочитає щось таке, що нагадувало йому рідний край — і зараз на клаптиках паперу стеляться в його самі зі себе „сумними рядками” думки. Усе, що появилось по-українському в письменстві до того часу, й Котляревського¹⁰⁾ „Енеїда” та його драматичні твори, і Квітчині⁵⁾ повісти, і Гребінчині⁴⁾ приказки-байки, і все, що було друкованого про минуле України (Бантиш-Каменський),¹⁾ чи ходило переписами по людях (Історія Русов), все, що хто забалакав про Україну (російські письменники, українці: Микола Маркевич²⁾, Микола Гоголь³⁾) усе це читав Шевченко і вдячний був усім

тим письменникам, що писали про Рідний Край. Багато з начитаного в історичних книжках про Україну він переспівував собі у своїх віршах та ховав у скринці під ліжком. Але якось зайшов до поета один полтавський пан Петро Мартос, що з ним Шевченко зазнайомився був у Гребінки (1839. р.), і що з нього він робив портрет. Мартос найшов випадково в Шевченка один такий шматок паперу, записаний віршами, прочитав сам той віршик (це була поема: „Тарасова ніч”), потім дав його прочитати Гребінці й попросив у поета дозволу надрукувати його вірші. Коли Шевченко дав свою згоду, Мартос видав їх у Петербурзі 1840. р. книжечкою п. з. „К о б з а р”.

Книжечка була невеличка, в ній було всього вісім Шевченкових віршів, тай то деякі з них цензура немилосерно поскорочувала... Ті місця, де говорить поет про минуле України, про боротьбу з москалями — в книжечці повикрапковувані. А так у „Кобзарі” з 1840. були поміщені такі Шевченкові вірші: „Перебендя”, „Катерина”, „Тополя”, „На що мені чорні брови”, „До Основьяненка”, „Іван Підкова”, „Тарасова ніч” — а на початку: „Думи мої, думи мої”, з м і с т усього того, що поет поміщував у „Кобзарі”, та ще з проською до України, щоб „приняла його діток нерозумних”. І чого не було в „Кобзарі”: і про нашу давнину, „про те диво, що було минуло”, і про те, як наші прадіди б о р о л и с я за свою волю, а тогочасне покоління тільки те знало, що „сльози втирати”; і про те, як колись у нас „запорожці в м і л и п а н у в а т и”, як на наших землях „родилася, гарцювала козацькая воля, як вона шляхтою, татарами поле засівала”, як „наші предки походами в Туреччину собі славу добували, та як у тих походах був з р а з к о в и й л а д, як усі слухали вибраного отамана (Іван Підкова); і про те, що, нарешті, та наша воля втомилася й „лягла спочить” у могилу, і сторожує тепер над цією волею російський Чорний Орел; про те, як із нашого колишнього славного минулого не залишилося нічого, а тільки — „наша дума, наша пісня”, що „в тій думі та в тій пісні, голосній і правдивій, як Господа слово” — тепер ціла „наша слава, слава України” (До Основьяненка); і про дівочі сльози, і про

тяжку долю наших сільських дівчат, що їх обдурюють москалі на постоях (Катерина), і що їх матері віддають силою за нелюбів (Тополя); і про народних співців-кобзарів, яке вони мають значіння для народу (Тарасова ніч), і хто вони такі самі про себе (Перебендя)... — про все те співав у „Кобзарі” Шевченко.

Мала книжечка, але ж те, **щоб** в ній було, і **як** воно було написане, геть чисто тодішніх наших людей на Україні немов поперероджувало, піднесло в них духа та захопило — бо воно так і на цілому світі буває, що нераз гаряче натхненне слово більше чуда зробить, аніж довгі наукові казання. Письменник Квітка як прочитав Кобзаря, то від того сильного Шевченкового слова — зжахнувся, від дива йому на голові волосся піднялося. Так до Шевченка ніхто ще не писав на Україні ні про кривду народню, ні ніхто не змальовував так гарно минулого України, ні не жалував за її колишньою славою, ні не плакав так над тим, що тодішні люди нічого вже не знали про славу давнину*), а мовчки робили свою тяжку роботу... Старі люди, а то й пани, що були відцуралися рідного слова, плакали, читаючи „Кобзаря”. За колишнього кріпака заговорила ціла Україна, славлячи його та вихваляючи

Але ж до „Кобзаря” не все ввійшло, що тоді вже Шевченко мав написаного. Як умер 1838. р. Іван Котляревський, то поет виславив його окремим віршем (На вічну пам'ять Котляревському), назвав його соловейком, що покинув нас сиротами, та заповів, що Котляревський у нас „панувати буде, доки живуть люди”, та що його в нас не забудуть, „доки сонце з неба сяє”. То Тарас так віддячувався батькові нового українського письменства за те, що він своєю перелицьованою Енеїдою й відновив наше письменство й до народу так поставився прихильно. Взагалі Шевченко був усім тодішнім письменникам за їх українське слово вдячний і високо їх шанував: Гребінці присвятив поему „Перебендя”, Квітці поклонився окремою поемою „До Основ'яненка”, вважав, що Квітка краще за нього самого може співати про „Січ, пре могили, про старину”... Пізніше він так при-

*) ми б тепер сказали: загубили традицію.

хильно відзивався і про тих українців, що хоч помосковському, а проте писали про Україну (М. Гоголь, М. Маркевич) — така дорога була для поета його рідна земля... Це дуже цікаве для такої великої людини, як Шевченко, що він так високо шанував усіх, хто вкладав свою працю для добра рідного народу

Та не так подивилися на Шевченкового „Кобзаря” — росіяни. Їхні письменники, такі, що розбирають, чи варт що який твір, чи ні (критики), накинулися на поета, що він пише „мужицькою” мовою, словами „мертви-ми” (ніби — українськими), якими тоді не писали, та ще, що пише про простих людей, та про те, що ніби по ньому вже і сліду не лишилось — про козаків, про Україну...

Але Шевченко мало звертав уваги на ті закиди, і вже в рік після „Кобзаря” випустив у світ свою велику поему „Гайдамаки” — про те велике народне повстання, що зчинилося 1768. р. на Правобережній Україні проти панів. У цьому повстанні, як відомо, брали участь і гайдамаки самі, й запорожці, і придворні козаки — і всі ті три суспільні верстви заступлені в поемі трьома головними особами поеми: Ярема (гайдамаки), Залізняк (запорожці), Гонта (придворні козаки). Поет глибоко вдумався в ті часи: кривавий той час він старався зрозуміти як старе змагання українського народу до волі. Є ще одна дуже важна думка в „Гайдамаках”. Ця думка виявляє, як Шевченко дивився на боротьбу за рідний край: у цій боротьбі важніша справа, за яку хтось бореться, важніша присяга, яку люди складають для справи, аніж почування і звязки родинні.

Але ж за ту тяжку та криваву розправу з 1768. року в Шевченка серце боліло, мовляв, — „старих славян діти впились кровю”. Але ж, на його думку, мовчати про все те не можна, треба — розказувати, щоб „сини і внуки бачили, що батьки їх помилялись”...

А в уводі до „Гайдамаків” Шевченко дав добру науку російським критикам, що він їх слави не потребує і доки „живий буде, буде з нього мертвого слова” (українського), а за „раду, лукаву раду” писати по мо-

сковському, та ще про те, що москалям подобається
— гарненько їм дякував, мовляв:

„Теплий кожух, тільки шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово,
Брехнею підбите”...

А коли з „Гайдамаків” почали були собі гдузувати російські письменники та взивати Тараса з насміхом „мужицьким” поетом, то він на те їм ось що казав: „Нехай я буду собі й мужицький, аби поет!”

Та проте 1842. р. Шевченко пробував писати й по-московському. Його московські вірші вийшли гладкі і, що казати, — гарні. Та тільки цим його московським писанням („Слепая”, „Тризна”, себто: Поминки) — куди - куди до українських! Поет це сам побачив тай кинув писати по-московському вірші.

У тому самому році (1842. р.) зпід пера поета вийшла й одна українська поема „Г а м а л і я”: чудовий образ із тих часів, коли козаки нишком вибиралися в турецькі землі, щоб звідтіль повизволяти з неволі своїх братів та пошукати для себе добичі. А з 1841. р. ми маємо ще кілька дрібних віршів і гарну поему „Черниця Маріяна”, що її поет присвятив керелівській Оксані „на память того, що давно минуло”. На жаль, поема нескінчена.

Рівночасно з тим, як то книжечками, то в переписах розходилися між земляками Шевченкові вірші, зостав і гурток поетових приятелів, що дуже полюбили українського кобзаря і в чому могли, йому помагали: згаданий уже поет і історик Микола Маркевич, славний артист Михайло Щепкін¹¹⁾, теж із українських кріпаків, теж визволений із кріпацтва, отаман чорноморських військ Яків Кухаренко¹²⁾, дідич із Качанівки на Полтавщині Тарновський¹³⁾ і ін. В Академії Мистецтв Шевченко зазнайомився з німцем І. Штернбергом і так із ним сприятелився, що довгий час вони обидва жили разом на одній квартирі. Штернберг водив поета на літературні читання, що відбувалися в петербурзьких німців, і на тих вечірніх сходах Шевченко зазнайомлювався з писаннями

європейських письменників, що їх там читали, та слухав музики великих європейських музик.

Та цілий час пробування в Петербурзі Шевченко дуже тужив за Україною. Хоч жилось йому непогано, а проте — „Московщина, кругом чужі люди”. Йому страх як бажалося навідатися до рідного краю вільною вже людиною, побачити, що на Україні діється. І ось улітку 1843. р. Шевченкове гаряче бажання сповнилося — він поїхав на Україну. Побував у своїх приятелів на селі, то в Чернигівщині, то в Полтавщині. Тоді він запізнався з князем Репніном, що був колись „малоросійським генерал-губернатором”¹⁴⁾ та, поповши в неласку царя за те, що був прихильний до України й її народу, проживав у своєму селі Яготині на Полтавщині. У князя була донька Варвара, що високо цінила талант поета — між нею й Шевченком повстала дуже велика приязнь, і поет до кінця свого життя зберігав як-найкращі спомини про княжну.

Навідався тоді Тарас і до своєї рідної Керелівки, був у Києві, їздив на Хортицю, відвідав Межигірського Спаса¹⁵⁾, скрізь побував. І скрізь його витали, скрізь на його пошану справляли бенкети, величали його „українським бардом”...¹⁶⁾ Але ж поет із серцем, повним жалю й болю, вертався до Петербургу. Він колись дитиною думав собі, що „нічого кращого немає, як Дніпро та наша славная країна”. А тимчасом тепер у своїй рідній Керелівці побачив, що там „повсихали сади зелені, погнили біленькі хати, повалились”, що „сади буряном поросли”, що саме „село неначе погоріло”, що „наче люди подуріли, німі на панщину ходили”... І було це не тільки в Керелівці, а скрізь на Україні, де „людей у ярма запрягли пани лукаві”. Він бачив, що людей на Україні держать у темноті, щоб тому народові не видко було „духа правди”, щоб народ не пробував боротися, бачив, як тодішнє українське громадянство, головно, панство про Україну не дбає та ще й помагає „москалеві господарювати та здирати з матері - України полатану сорочку”. І тому зпід його пер виходять такі тужливі й сумні слова та жаль і до тих, що колись побраталися з москалями (Богдан

Хмельницький), і до тих, що тепер пішли на „чужу роботу” (Розрита могила).

Він додумався, що всьому тому лиху — спричинники неситі царі московські, що всі вони від Петра (той „перший, що розпинав нашу Україну”) та Катерини (та, „що доконала вдову-сиротину”) і аж до того-часного царя Миколи I. позаводили такий лад, що від нього не було чим дихати. Він бачив, що той лад тримається на великій державній машині, на верху її стоїть цар, а тримають її царські приборники „блюдолизн”, що мовчки виконують примхуваті царські накази. Ой, тай дісталось цареві за той лад від Шевченка! Кілько глуму, кілько сміху над ним — вилив поет у своєму „Сні” (1844. р.), у поемі, що цій справі присвячена! Виходило так, що цар тільки тоді щось значить, як довкола нього в сі, що його тримаються (він тоді — сильний медвідь), та як він — самий, без приборників, то це звичайна безпомічна кіточка (смішненький медведик!). Висновки з поеми зробити, ясна річ, не важко...

Але ж довелося Поетові за той глум та за сміх тяжко відпокутувати...

Найбільше кривавилось його серце від того, що він бачив, як „Україна заснула, буряном укрилась, цвіллю зацвіла”, що тодішній стан рідного краю не давав відповіді на питання, „за що ми боролися” колись, бо з тодішніх людей навіть ніхто нічого не знав про колишню столицю козацької України, про — Чигирин. Але серед тої безнадії поет відчував, що, може, його гаряче слово народ пробудить, і що „правда на сім світі стане” (Чигирин). А та правда це те, що народові належить — його право!

*

В 1844. р. Шевченко на Україні „скрізь був і скрізь плакав”, як писав сам про себе. Та ще більшими ранами покритося його серце, коли він, закінчивши Академію (22. березня 1845. р.), знов поїхав на Україну

Тоді йому на власні очі довелося побачити „неправду і неволю”, його серце спалахнуло страшним гнівом, на папір виливалися гарячі слова докорів та відпору (протести) проти всіх тих, що наважувалися скувати людську думку в кайдани („Іван Гус”), що зазіхали

на волю свобідного, хоч і бідного народу та ще зацитькувалися його тим, що несуть йому науку, просвіту („Кавказ”), проти всіх тих, що в кайдани закували і волю і правду. Тоді то його „Псалми” малювали ту наругу, що в ній проживав наш народ, „окрадений, замучений”, закований — і перемінювалися в гарячий, благальний голос молитви, щоб „Бог поборов ту другу силу, ще лютішу (Москву), коли поборов ту першу”!

Тоді то Шевченко побував у багатьох лівобережних панів, із роду українців, і як побачив, що вони творять, то зжахнувся: пани тягли руку з московським урядом, вихвалювали „нове отечество”, а зі селянами поводитися не краще, як колись чужі пани-поляки. За довгими багатими розкішними бенкетами ті пани виголошували багато гарячих слів про волю, про рівність між людьми, про братерство, — але ж до життя тих слів не прикладали. Вони вихвалювали славне минуле України, але — його не знали. Балакали про славянське братання, вчилися мов усіх славянських народів, але своєї мови не знали. Не диво, що „Україна лоборолась до самого краю”, що „свої діти гірше ворогів її розпинають”...

Ось до таких то панів звернувся Шевченко з гарячими поемами: „До живих і мертвих” та „Холодний Яр”, де виказував їм на очі весь їх фалш у житті: ті гасла, що вони їх повиучувалися на чужині, — це тільки „великих слів велика сила і більш нічого”, бо вони, „деруть шкіру з братів незрячих гречкосіїв”; вони своєю поведінкою наводять на себе тільки народній гнів, який може спалахнути новим вогнем, як колись це було 1768. р. за Коліївщини; шукати нових „отечеств” нема чого, бо тільки „в своїй хаті, своя правда, і сила, і воля!”

Тоді ж таки поет довго задумувався над минулим України. Він так докладно розібрав його, що йому ясно стало, хто Україну довів до упадку: свої діячі, що мали „жіночий розум” у політиці, що догоджували ворогам, не знаючи того, що вони роблять, — і чужі, з якими зійшлися і свої таки шкідники, які гірш за ворогів свідомо нищили рідний край... Шевченко ста-

рався тодішнім людям і подавати думки, як би повернути волю Україні („Великий Лях”), і власне, щоб підховати таке покоління, що ні за які гроші не пішли б ворогам служити, не побоялося мук цілого світу, а підтримало б такого, що „розпустить правду й волю по всій Україні”.

Тоді було мало таких, що Шевченка розуміли. Взагалі він переріс своє покоління на яких сто років... Мало було таких, що хотіли б були встати за рідний край. Але ж сам поет вірив уже тоді глибоко, що

встане Україна

І розвіє тьму неволі,

Світ правди засвітить („Суботів”),

— бо ж яка це може бути правда на світі, яка це може бути справедливість, коли Україна — це вільна! Сам він своїм „Заповітом” закликав земляків — „установити, рвати кайдани, вражою злою кровю окроплювати волю” й „будувати нову вольну сімю!” (25/XII. 1845. р.)...

Взагалі 1845. рік — це час найвищого розквіту Шевченкового таланту. Те, що написав поет 1845. року, то найкраще, найсильніше, думками найглибше, найвище. Крім названих віршів, сюди належить іще „Наймичка”, чудова поема про самопожертву матері, „Невольник” — історична поема, де Шевченко зв'язав колишнє гарне минуле України з тяжким сучасним її життям та зазначив, яке велике значіння мала для нашого народу зруйнована москалями Запорозька Січ (школа життя!).

Тепер уже в 1845. р. Шевченко й на людей і на все, що довкола нього діялось, і на те, що було — дивився трохи інакше. Бо ж тоді він уже „прозрівати став по trochu”, побачив, що „кругом неправда і неволя”, що „скрізь Господа (правду) лають”, що й „малої дитини немає щасливої”, що „все плаче, все гине”, що кругом нього, де б не глянув, „не люди а — змії”. Тимто йому й його власні слова-вірші почали здаватися кряканням ворона („вороном крячу”) або й виттям сови („вию совою”)... І скрізь у своїх поемах із 1845. р. подає свої думки на світ, на людей, на Україну, на її минуле й майбутнє, на московських царів і на царський уряд, на па-

нів, що мучать людей у кріпацтві, на все. І всі ці думки в'яжуться з тими, що порозкидані в інших віршах, починаючи від 1843. р. — і всі твори, як щось ціле для себе, ціле думками, так було й думав Шевченко видати окремо та ще й написав щось наче передмову до них віршем п. з. „Три літа” (як „Думи мої” — передмова до „Кобзаря” з 1840. р.) — але ж зробити цього в часи панування Миколи I. в Росії не можна було. Тай і життя поетове склалося так, що до видання не дійшло... Але ж вірші всі ці ходили скрізь по Україні в переписах, люди читали їх із великим захопленням, і багатьом вони очі відкривали.

*

Життя Шевченка почало вже було складатися тепер для нього щасливо. Його зробили членом виділу (комісії), що розсліджував старовину (Археологічна Комісія), приятелі почали еднати для нього місце професора малярства при київському університеті. Він сам обіжджав памятні місця на Україні, змальовував старі церккви, манастирі, побував у Переяславі (тут зазнайомився з лікарем А. Козачковським, що лікував поета 1846. р.), в Почаєві й т. д., ладив малюнки до журналу, що мав виходити в Києві п. з. „Живописна Україна”, бо ж треба знати, що Шевченко був і дуже великий м аляр, і його малюнки в історії українського малярства мають дуже велике значіння. Число його знайомих, приятелів, прихильників, поклонників росло й росло...

Саме тоді київська українська молодь склала собі гурток, що поставив собі за мету працювати на користь рідного краю й рідного народу. Із гуртка виросло 1846. р. товариство, яке назвало себе „Кирилло-Методіївським Братством”, на згадку про перших просвітників славян, Кирила й Метода. А назвали вони таким імям товариство через те, що робота його мала охоплювати всіх славян, і не тільки Україну. Братчики підносили таку думку, що кожний славянський народ, москалі, українці, білоруси, поляки, чехи, серби, словінці, болгары — всі вони повинні жити своїм власним самотійним життям, складати собі для себе закони, вибирати собі своїх виборних до своїх

сеймів, одне слово — мати собі свою власну державу, але ж усі повинні творити спілку таких вільних держав (федерацію). Крім того, „Кирило-Методіївське Братство” стояло за загальну освіту, за свободу віри й передусім за знесення кріпацтва. Думку заснувати таке товариство подав проф. Микола Костомарів, український письменник і пізніше великий історик України¹⁷), а пристало до нього, щоб працювати, багато молодих людей, які цілим серцем відчували недолю рідного краю і з радіої душі бажали вирвати український народ із неволі, пристав до нього дуже талановитий письменник і гарячий народолюбець Панько Куліш,¹⁸) пристав Опанас Маркович¹⁹), Гулак²⁰), Білозерський²¹)... Шевченкові дуже до серця були думки Кирило-Методіївського Братства, і він цілою душею приліг до нього, хоча до праці в ньому, за виїздами, було в нього часу дуже небагато.

З товариством треба було ховатися, бо то були важкі часи царя Миколи I, часи переслідувань кожної, хоч трохи вільнішої думки. Та й без того товариству не вдалося розвинути своєї діяльності. На братчиків зробив у поліцію донос студент Петров, який жив через стіну з одним із братчиків, що в нього всі сходилися на наради — і братчиків усіх позаарештовували. Костомарова заарештували саме перед його шлюбом, Куліша в дорозі за кордон, куди він їхав доучуватися на професора — а Шевченка, що у святковім одягу повернувся був з весілля Куліша (був за боярина) і збирався вінчати Костомарова, заарештували на пороні, як переїжджав Дніпро під Києвом. Сталося це 5. квітня 1847. р.

А Шевченко саме мріяв про виїзд до Італії, щоб іще краще пізнати малярство, і молода дружина Куліша, Олександра (теж письменниця, писала під імям: Ганна Барвінок²²) — він про це не знав — давала на його науку всі свої дорогі намиста...

Арештованих повезли з Києва до Петербургу й замкнули в Петропавлівську кріпость-цитаделю. Почалося слідство, що протяглося до 31. травня. З братчиків зробили великих політичних злочинців, що хотіли розвалити Росію, а Шевченка, в якого, при трусі, найшли багато його віршів (Сон, Кавказ, Великий Льох, Посла-

ніе), зокрема судили за його вірші. На слідстві Шевченко поводився дуже сміливо: від віршів не відмовлявся, не відрікався своїх думок, а як допитували його, чому він накидається на уряд, і на царя, й на панів, то він сказав, що такі думки чув скрізь по Петербурзі. І як читали присуд 30. травня 1847. р., то Шевченко був дуже спокійний і ще й товаришів підтримував. А присуд був суворий, нелюдський: Шевченка засилали на віки простим вояком у оренбурзький корпус із заборорою писати й малювати. „Сам сатана”, пише Шевченко, „не спромігся б на такий холодний, нелюдський присуд”*), а ті, що вели слідство, генерали Орлов і Дубельт, назвали його ще милосерним...

Другого дня після того, як прочитали присуд, почалася Шевченкова подорож. Після десятих днів їзди кінями він прибув до Оренбургу, де його привитало декілька політичних поляків-засланців і українців-урядовців, а звідтіля відправили його 300 верстов²³) від Оренбургу до Орської кріпости й записали рядовим у п'ятий лінійний баталіон.

У цитаделі Шевченко написав 13 віршів: вони посвячені то переживанням поета в тюрмі („Веселе сонічко ховалося”, „Не спалося, а ніч як море”), то згадкам його із колишнього („Не кидай матері”), то красі („Вечір”) й минулому України („За байраком байрак”), то любови його до України („Мені однаково”), а два звернені до Кирило-Методіївських братчиків; він їх наказує, щоб „згадували один другого, любили Україну во время люте та в останню її мінуту, щоб Господа за неї молили”.

Собою займається мало; тільки ж серце його хололо на згадку, „що не в Україні буде жить”, що смерть його „зотне на чужині,

За решоткою задавить...
Ніхто хреста не поставить
І не помяне...”

*) Інших братчиків покарали легше: Костомарів мав висидіти рік у кріпости, потім ішов на заслання до Саратова, Куліша заслали в Тулу, Гулака замкнули на три роки до Шліссельбургу — і ніхто не смів повертатися на Україну.

Зате перед його очима весь час стояла У к р а ї н а.
Він тремтів на думку, що її, Україну, можуть „злії люди,
лукаві, приспати, і в огні її о к р а д е н у ю збудити” —
і від того його серце кривавилося з болю...

*

І потяглися для поета тяжкі дні в Орській пустелі
— в тих степах „рудих-рудих, аж червоних”, із їх ку-
чугурами дрібного піску (з талами). День-у-день во-
яцька муштра, „словесність”*), вічно присущий „дядь-
ко” наставник присікався до Шевченка, щоб він учив-
ся салдатської „науки” та щоб часом не наважився на-
писати що, чи намалювати. Цілий рік без пошти, без ні-
яких книжок, окрім Біблії. Вонюча казарма, довга-
довжезна хата, набита людьми, з „нарями” (тапчанами),
непристойні сороміцькі розмови, горілка... А прийде
вечір — „осядуть думи, розібють на стократ серце і на-
дію”, проганяють із очей сон. „Години тягнуться ро-
ками, глухо віками протікають”. Поет „благає Бога,
щоб свитало, мов волі сонця, світу жде”, а ударять
„зорю” (6. год. вранці), благає Бога, щоб приходив ве-
чір... Ще тільки розваги, що в неділю можна „викра-
стися в поле”, вийти поза казарми „на рудий степ ши-
рокий”, вилізти „на гору високою і згадати Україну”
з її „голубими степами, зеленими, поперемережуваними
нивами, ланами, могилами, лугами”...

Оті згадки про край рідний та надія вирватися з не-
волі, ще раз „подивитись на Україну”, „напитися води
Дніпрові” — тільки й тримали поета. Та ще й розмова
зі самим собою у віршах, які Шевченко таки встигав
списувати нишком, щоб ніхто не бачив. Це ті „неволь-
ницькі думки”, що так скидаються на невольницькі пла-
чі позамиканих у турецьких в'язницях та покованих кай-
данами козаків XVI—XVII. ст. — їх списував Шевченко
в маленьких книжечках, носив у халявах, щоб началь-

*) Тим, що не знають, що воно за мудрість та словесність,
треба пояснити, що це — вчитися н а-п а м я т ь назви полку, імен
усіх його начальників від найвищих до найнижчих, при чому не
можна опустити ні одного з них, та їх титулів, а далі — докладно
описувати вояцьку зброю і т. д., одне слово — весь військовий
статут для вояків пізнати...

ство не догадалось — це ті чотири захалявні книжечки, де Шевченко „кровю та сльозами меревав своє горе на чужині”.

В Орській кріпости склав поет таки багатенько віршів — і дрібніших, і більших („Княжна”, „Москалева криниця”, „Варнак”), списав декілька згадок із давніх літ (н. пр. чудовий вірш „Мені тринадцятий минало”) та написав декілька історичних поем, н. пр., „Чернець” (про безмежну любов до України хвастівського полковника Семена Палія, що хоч зазнав великого горя, та мук натерпівся для України — на старости літ знає тільки одну молитву — за Україну), „Іржавець” (про невимовні муки України після полтавського розгрому, про перехід запорожців після Полтави під турка, їх поворот на Україну та про чудовний образ іржавецької Матери Божої, що й „досі плаче за козаками”). Склав він тут декілька й неісторичних поем, але ж таких, що з них бидко, як поет дивився на наше минуле. Ось, н. пр., у вірші „Ляхам” висловлює такий самий погляд, як і колись у „Гайдамаках”, що, мовляв, нас із поляками „порізли неситі ксьондзи, магнати”, а в поемі „Сон” („Гори мої високі”) висказує свій жаль до наших діячів у минулому, до тих „недоумів, що занестили божий рай” та підносить таку думку, що

„на що вже лихо за Уралом
Отим Кіргізам — отже й там,
Йй-же Богу, лучше жити,
Ніж нам на Україні”,

де „без ножа” та смертних кар „людей закували тай мордують”...

І чи своє горе Тарас оспівує в тяжкій неволі, чи про давнє згадує, про інших людей пише, недолю своїх союзників описує — скрізь одне в нього перед очима: Україна — й одне тільки в нього бажання: „хоч на старість стати на окрадених” з волі (чужими і своїми) „Дніпрових горах”. Бо рідна земля чуда творить! Вона й найбільшого злочинця, душогуба перевертає в людину зі серцем. Так Шевченків „Варнак”, що хотів уже зарізатися, побачивши, як

„мов на небі висить
Святий Київ наш великий,

Святим дивом ссяють
Храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють” —

— сам пішов „у Київ святим помолитись” та „просити
в людей людського суда”...

*

На весну 1848. р. ту роту (чету), що до неї належав Шевченко, вирядили на Аральське Море, ще далі в степ, і офіцери забрали Шевченка зі собою, щоб змальовував ім береги моря: їм треба було дати начальству звідомлення, чи можна там побудувати кріпости. Офіцери поводилися з поетом нічого собі, головно, начальник цілого виряду (експедиції) капітан-лейтнант Бутаков. Шевченко міг малювати й писати. Тільки ж сама ця країна була за край світа: пошта доходила туди на піврік раз, і Шевченко дуже страждав від того, що доводилося „хиба самому до себе писати посланія”, та нарікав на своїх приятелів, що „не дають ради-поради”, не кажуть йому „мудрого слова” про його працю, „для кого він пише і для чого, за що Україну любить”, і що взагалі його забули. Але ж нарікав поет на приятелів потрохи несправедливо, бо ж вони не знали, що з ним, і куди він діявся.

Ще доки плили морем, то було ще сяк-так. Та як довелося зимувати на пустельничім острові Кос-Арал, як потяглися однакові сірі дні — та одноманітність лягла на Шевченкову душу вагою. Це найкраще пізнати, як прийшло Різдво 1848. р.: і замість реву церковних дзвонів на Україні поет почув виття голодного звіра в пустині й дикий свист холодного вітру, що „заносив піском-снігом” землянку-курінь, де він поселився („Хв. Лазаревському”). Тугу свою виливав Шевченко віршами, яких у Кос-Аралі набралось дуже багато. Поет тоді „полазив собі трохи коло царських тронів” і змалював із глумом, як „живуть святі царі”, „зігнав собі оскому на коронованих головах”. Це зробив він на те, щоб показати, що

„де нема святої волі,
не буде там добра ніколи”.

що добра між царями нема, що воно тільки в — людей,
а люди — тільки „в селищах” („Царі”).

Тут він написав кілька великих поем („Титарівна”, „Сотник”, „Марина” — із докорами для панів, що, мовляв, і „звір того не зробить дикий” що вони „бючи поклони, діють із своїми братами”, з ближніми — кріпаками!). Між віршами з Кос-Аралу є згадки з побуту на Україні з 1845. р., згадки сумні, тяжкі, дуже тяжкі. Отак образ Керелівки, й цілої України, закованої в ямо панщини, викликає в поета таке порівняння з тогочасною долею його самого:

Погано дуже, страх погано
В оцій пустині пропадуть;
А ще поганше на Україні
Дивитись, плакати, і — мовчать.

(„І виріс я на чужині”).

Або знов образ „презавзятого патріота та християнина ще до того”, що село деморалізує, а люди замість на нього плювати — такі, що

„за шмат гнилої ковбаси,
у них хоч матір попроси —
то оддадуть”...

А то знов виходять ізпід його пера такі сільські малюнки, що на перше око скидаються на народні співанки, малюнки, здебільша, з життя безталанних сільських дівчат та жінок.

Є з Кос-Аралу історичні згадки про „гайвороння з півночі, що клює очі козацькі” („Ой, чого ти почорніло”), є історичні поеми, про те, як вибирали гетьмана на Україні („У неділеньку, у святую”), про Швачку, та про Дорошенка, про той найтяжчий в нашій історії час, за Руїни, коли Дорошенкові „не стало серця” дивитися, як зі всіх боків позліталосся було „гайвороння та клювало Україну елико-мога”, й він — віддав булаву Самойловичеві. При цій нагоді поет не може втерпіти, щоб не зробити знову докору тогочасним людям, що не вмiли цінити своїх великих людей, що

„з а б у л и на Україні,
Славного гетьмана”...

(„Заступила чорна хмара”).

Скрізь ті самі думки, що в 1845. р., про брак у н а ш о г о народу історичних традицій, хіба — яка так погано відбивалася й відбивається в нашому житті.

Є між кос-аральськими віршами чудові, незрівняні малюнки словами тих таких сумних, одноманітних картин тамошньої природи, нудних до загиби, але ж таких чудових, що їх міг списати тільки маляр („І небо невмите”, „За сонцем хмаронька пливе”) — і скрізь та сама любов до пригночених, до бідних, до нещасливих, головню ж — матерей („У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая”) та дітей („На великдень на соломі”, „І золотої й дорогої...”); та сама, що вже давніше в поета бувала („Відьма” з 1846. р., „Варнак”), думка, щоб прощати ворогам і насильникам. Є ще і згадки з особистого життя в минулому („Г. З.”; „Чи ми ще зійдемося знов”, „Ми вкупочці колись росли” — про Оксану), є і згадки з побуту в Кос-Аралі.

*

В-осени 184. р. начальник віряду Бутаков повернувся до Оренбургу, щоб там подокінчувати ті пляни, що їх поробив над Аральським Морем, і забрав зі собою Шевченка. В Оренбурзі стрінули дуже щиро поета й земляки (Хв. Лазаревський²⁹) і поляки-засланці (Бр. Залеський, Желіговський-Сова²⁴). Самому йому жилося тепер добре: муштри не робив, міг ходити в цивільнім одягу, проживав у одного з приятелів-офіцерів (Герн), бував із офіцерами на забавах-бенкетах, що вони влаштовували, заходив до приятелів українців, малював портрети й вільно „мережав” собі свої книжечки. Та ця воля протяглася всього пів року. Якийсь п'яниця-офіцер, недобрий, що Шевченко не захотів із ним піячити, а раз у обороні чести дому свого приятеля-офіцера (Герна) здорово був із ним порахувався, — подав на нього донос аж у сам Петербург, що, мовляв, поет, усупереч заказові, й пише, й малює, й ходить у цивільнім одягу, а начальство ще тому потурає²⁵). В Шевченка зробили трус, забрали ціле його листування, малюнки, вірші, книжки, що понасилали були йому приятелі, поета самого заарештували й, після п'ятимісячного арешту, вислали до Новопетровського форту²⁶) на схід від Каспійського Моря (в-осени 1850. р.).

На цьому новому засланні пробув Шевченко шість і пів року, від 17. жовтня 1850. р. до 2. серпня 1857. р.

Погано жилося поетові в Орській кріпости, але ж це життя було ще раєм, коли порівняти його з життям у Новопетровському форті, головню ж перші два роки. Супроти першого заслання, в Орській кріпости, те друге — було чистим пеклом: вісім годин муштри, кріпосні роботи, безнастанний догляд „дядька” (й перед салдатами підчас муштри), який що-хвилини вивертав кишені й чоботи роздивляв, чи нема де олівця або клаптка паперу, грубий командант, по кілька місяців без пошти, а до того два перші роки недуга: шкорбут²⁷) і гостець. Дехто з офіцерів і тут добре відносився до поета, але ж у форті завівся був звичай доносити, доносив, хто не хотів; усі кращі люди були позалякувані й багато поетові допомгти не змогли.

За цілих тих майже сім років пробування в Новопетровській кріпости ми не маємо ні одного українського вірша Шевченка...

*

У 1852. р. прийшов до форту новий командант, майор Іраклій Усков. І він, і його дружина, Агата, були люди благородні, відносилися до поета по-людяному, й життя його трохи покращало. Усков хотів Шевченка зробити десятником (унтер-офіцером), щоб йому було легче, але в Оренбурзі начальство на те не згодилося. Трохи згодом командант дозволив Шевченкові ліпити з глини, не так стежив за його листуванням, а 1855 р. дав згоду, щоб поет писав, але — по-московському. Тільки ж, щоб ніхто не міг побачити, що поет пише, та не зробив доносу, командант, враз із Шевченком, завів за фортом садок, у садку збудував альтану й ліплянку, й у тій ліплянці Шевченко міг ховатися зі своїми писаннями. В альтані поет улітку ночував, а пересиджував під розкішною вербою, що її сам викохав із ломки, яку по дорозі до Новопетровська найшов, засадив у піску та що-дня підливав. Потім Усков зробив із Шевченка нестроевого вояка, що поет не мусів робити муштри, гостив його майже що-дня в себе обідами й чаєм. Це, здається, він робив тому, що Шевченко дуже полюбив його дітей, а й діти, головню, маленька дочечка команданта, цілою душею прилягла до старого вусатого, лисого вже „дяді”.

По-московському написав тоді Шевченко декілька повістей. Деякі з них розповідають про те, про що писав по-українському віршами („Наймичка”, „Княжна”), — інші знов мають дуже багато згадок про власне життя самого поета (автобіографічні повісти), тим-то мають для нас дуже велику вагу, й нам треба їх пізнати нарівні з поетичними творами нашого Кобзаря („Мистець”, „Музика”, „Близнюки” і т. д.).

*

Тимчасом у російському царстві заворушилося. Почали спалахувати один по одному селянські бунти, скрізь ширилося розбишацтво. Війна з Туреччиною, що її почав був цар Микола I., щоб добути Царгород, виявила першу нездарність царського уряду. Громадянство голосно забалакало про зміни політичного та суспільного ладу, про реформи. Та як на те все вмирає цар Микола (5. лютого 1855. р.). Новий цар, Олександр II., проголосив із нагоди вступу на престіл помилування (амністію) для політичних „злочинців” — але ж це помилування оминуло Шевченка: цариця-вдова сама скреслила його прізвище, ніяк не могла подарувати поетові, як то колись Тарас у „Сні” (1844. р.) закпив собі був із неї, що вона „мов опеньок засушений, тонка, довгонога”, „мов та чапля між птахами скаче, бадьориться” (бундючиться).

Але Шевченкові приятелі не спали. Заходами гр. Толстого,²⁸) що був віцепрезидентом (заступником голови) Академії Мистецтв, княжни Репніної й головно Тарасового приятеля Михайла Лазаревського²⁹), що був високим урядовцем у Петербурзі, цар Олександр II. дня 10. квітня 1857. р. підписав помилування для Шевченка.

Про це довідався Шевченко з листів від приятелів. Ще на великдень 1857. р. (великдень був того року 7. квітня), дістав він дуже широкого листа від М. Лазаревського, що знав уже про недалеке визволення поета з неволі. Але ж урядове письмо про визвіл настигло до Новопетровського форту щойно 21. липня 1857. р., тай то в ньому не написали, куди Шевченкові їхати. То вже сам командант, зі свого доброго серця, виставив поетові паспорт до Петербургу, й Шевченко 2. серпня 1857. р. покинув Новопетровський форт.

Через те, що письмо довго не приходило, Шевченкові довелося переживати багато хвилювань. Усе ще виринали сумніви, ану ж усе це не відповідає правді! Тоді то він почав вести свої щоденні записки, він записував не тільки свої щоденні переживання, але й спогади про давніші часи своєї неволі, зрівнював їх із давнішими часами, висказував свої погляди і на світ і на людей, і на мистецтво, і на поезію, і загалом на письменство. Починається „Денник” днем 12. червня 1857. р. й кінчається 13. липнем 1858. р., коли вже поет був у Петербурзі.

Денник, як і повісті, написаний російською мовою, але ж ця російська мова зовсім своєрідна, далека від мови російських письменників, москалів ізроду. У тій мові так багато українських слів, і форм, і складу — що й тяжко сказати, що це московський твір. Та змістом це дуже цікава книжка, і для того, щоб зрозуміти й пізнати Шевченка — дуже важна. З нею таксамо треба зазнайомитися нам, як і з повістями, як і з Шевченковим цілим листуванням, без огляду на те, якою мовою воно написане, чи українською (з українцями), чи своєрідною, Шевченковою московською (з росіянами, поляками, н. пр., із Броніславом Залеським). У Новопетровському форті вже поет почав і віршувати знову по-українському. У травні 1854. р. він написав „Москалеву криницю” (16/V 1857), переробивши її з давньої, написаної ним іще в Орській кріпості (1847.).

На Астрахань³⁰), Саратов (тут поет навідався до матери Костомарова, а Костомарів сам був тоді за кордоном), Шевченко подався пароплавом, рікою Волгою, до Нижнього Новгороду (20. вересня 1857. р.). Та тут йому притрапилася халепа. Нижньоновгородська поліція не дістала ще відповідного наказу й хотіла завернути Шевченка до Оренбургу, щоб поет там ждав, доки з Петербургу не назначать йому, куди йому їхати. Тоді за порадою приятелів Тарасові довелося „занедужати”, й та недуга протяглася цілого пів року, доки Шевченкові петербурзькі приятелі не виходили для нього дозволу повернутися до Петербургу і знову працювати в Академії Мистецтв, хоч... і під доглядом поліції...

У Новгороді Шевченко трохи відпочив. Правда, то не був уже той веселий, бадьорий, дужий, з густим волоссям, як його описує Костомарів, чоловік, а старий дід зі сивою бородою, з великою лисиною, з пропащим на віки здоровлям (дарма, що йому було всього 43 роки) — але ж товариство письменників, мистців тай так інших благородних, прихильних йому людей, театр, музика, книжки оживили його. Поет забирається до малюнків, пише. В Нижньому, крім трьох дрібних віршів, які позаписував у свій „Денник” (під днем 9. лютого 1858. р.: „Доля”, „Муза”, „Слава”), він створив велику поему з часів римського цісаря Нерона³¹ про перші переслідування християн, що проповідували правду й за неї страждали, п. з. „Не о ф і т и” (Новохрищенці). Поема повна вогню, запалу — боева, не згірша за Шевченкові писання з 1845. р. Роки знущань і неволі не вбили в поета духа. Хоч дія відбувається в Римі, але ж не важко доміркуватися, щó поет собі думав. І думки в поемі подібні, як у творах із 1845. р. І вірш „Ю р о д и в и й”, написаний у Нижньому, повний глуму й на сміху, й він нагадує часи найбільшої слави Шевченка.

В Нижньому Новгороді поет виправляє давні свої твори („Відьма” з 1846. р.), лагодить до друку вірші, що їх понаписував 1847—1857. р., та дуже цікавиться новими українськими книжками та новими письменниками. Задля того, щоб його провідати, приїхав до Нижнього з Москви й його великий приятель М. Щепкін, грав для нього в театрі по-українському („Москаль Чарівник”), на вечерництвах, що їх улажували в честь Шевченка, виголошував із великим почуттям Шевченкові вірші.

Нарешті, 25. лютого 1858. р. прийшла вістка, що Шевченкові можна приїхати до Петербургу, і поет 8. березня покинув Нижній Новгород. На якийсь час він іще спинився був у Москві (в Щепкіна), щоб там провідати своїх приятелів: навідався до українських учених проф. Михайла Максимовича³² та Йосипа Бодянского³³), бачився з княжною Репніною, з кількома московськими вченими (С. Аксаков, Хомяков, Погодін)³⁴), та 27. березня 1858. р. був уже в Петербурзі й заїхав просто до свого приятеля М. Лазаревського.

*

У Петербурзі привитали Шевченка „як давно сподіваного й дсрогого гостя” — й українці, і колишні засланці поляки, і ті росіяни, що до нього прихильно ставилися.

А жили тоді в Петербурзі, вернувшись з заслання, й давні товариші Шевченкові (Куліш, Семен Гулак, пізніш приїхав Костомаров), й саме заходилися коло нової праці для України. Дехто з них (Куліш) покладав великі надії на нового царя, та Шевченко в добру волю Олександра II. не вірив, „не ждав від нього сподіваної волі”. На його думку, щоб „збудить хиренну волю”, що її „приснав цар Микола” — треба б

„миром
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить”...

А проте він тішився всіма тими плянами, що їх укладали собі петербурзькі українці: книжки для народу, українські видання, український журнал... Але ж найбільше радів він душею, що в українському письменстві появилася такий великий талант, як Марко Вовчок³⁵), пані Марія Марковичка. З нею Шевченко познайомився в Петербурзі й дуже високо її цинив, не тільки за її чудові оповідання з життя українських кріпаків, а й за те, що вона знала українську народню мову, як ніхто її не знав. Він звав її „пророком нашим”, „своею донею” і ставив її нарівні з собою. Українські земляки часто витали поета в себе дома і спрошували на його честь гостей (Кочубей, Макаров, Василь Білозерський), а де в кого з них (н. пр., у Білозерського³³) бували й колишні засланці поляки (Сераковський, Желіговський-Сова), знайомі Шевченка. В пані Наталії Суханової, родом із Слобідської України, послуга із кріпаків горнулася до поета, всі знали його вірші, читали й училися їх на-пам'ять, дехто мав і Кобзаря (1840); приляг душею до нього й її син Борис, якого псет учив малювати (він потім написав про поета дуже милі спогади). Тай самі поляки (Желіговський-Сова — він написав гарний вірш на честь поета по-польськи) теж часто гостили Шевченка в себе.

Зажив Шевченко в Академії Мистецтв, де мав для себе дві невеличкі світлички: в одній спав, у другій — працював. Усе це влаштував для колишнього талановитого студента Академії гр. Федір Толстой, що як батько заопікувався поетом. Він часто неділями запрошував поета до себе й зазнайомлював його з петербурзькими вченими, письменниками, мистцями. Між іншими, в гр. Толстого Шевченко пізнав славного на весь світ математика Михайла Остроградського, українця з роду, пізнав поета Мея, що переклав деякі Шевченкові поезії на російську мову, братів Жемчужникових, великих прихильників поета, професорів, малярів і т. д. І сам гр. Федір Толстой, і його дружина, Настасія Іванівна, й донька Катерина (замужем Юнге, вона написала гарні спогади про Шевченка) дуже високо цинили Шевченка й незвичайно прихильно до нього ставилися. В Академії Шевченко занявся гравюрою*), але ж не покидав далі рисувати олівцем, олійними фарбами, то-що. За граверські роботи він дістав ступінь академіка — найвищий ступінь чи в науці, чи в мистецтві.

У Петербурзі зазнайомився поет із багатьома визначними російськими письменниками. Він пізнав повістяр Івана Тургенєва³⁷), йому читав він свої вірші (Тургенєв потім написав свої спогади про Шевченка) й як великий російський письменник захотів пізнати українську мову, поет радив йому читати Марка Вовчка. Запізнався він і з російським поетом Миколою Некрасовим³⁸) (по смерті поета написав гарний вірш на його честь: „На смерть Шевченка”), з різьбарем-білорусом Михайлом Микешиним³⁹), що робив малюнки до Шевченкових творів, пізніш написав спогади про поета, а саме тоді працював над пам'ятником нібито тисячоліття існування Росії (862—1862). Зокрема поет дуже полюбив негра Ольдриджа, що незрівняно грав у театрі трагічні (сумні) ролі, обидва мистці часто провідували один одного, а Шевченко зробив із Ольдриджа дуже гарний портрет.

В Петербурзі довелося Шевченкові зустрінутися зі сином колишнього свого пана, з молодим Енгельгардтом... Яке вражіння залишила в Шевченка та зустріч, найкраще пізнати з його слів, записаних у „Деннику”:

„Забуття тому, що минуло, а мир і любов
тому, що тепер”. Наш поет прощав своєму панові
за всі колишні кривди...

*

Та хоч у Петербурзі Шевченка любили й шанували,
то його таки раз-у-раз тягло на рідну землю. Воляючи
його волю, приятелі, з тяжкою бідною, роздобули для
нього дозвіл на виїзд на Україну — ніби то, щоб поет
міг порятувати своє здоров'я. В середині червня (зда-
ється 3/VI. ст. ст.) 1859. р. Шевченко подався до Рідно-
го Краю і пробув там цілі три місяці (до 7. вересня ст.
ст.). Він побував трохи на Лівобережжі у своїх давніх
знайомих (н. пр., у лікаря А. Козачковського в Перея-
славі), потім провідав під Каневом М. Максимовича,
навідався до Канева, а звідтіль — до Керелівки, був
у своїх братів Микити й Йосипа, бачився зі сестрою
Яриною, що саме повдовіла (Бойчиха), й довший час
залишився в названого свого брата Варфоломія, що
був за управителя маєтку в пана Лопухіна в Корсуні над
річкою Россю. Те, що його сім'я все ще робила панщи-
ну, краяло йому серце, й так покарбоване горем та злид-
нями...

Та й цим разом не обійшлося Шевченкові без при-
тичини. На донос якогось польського дідича, що Шев-
ченко, мовляв, ширить богохульні думки та бунтує на-
род, його в селі Мошнах (15. липня 1859. р.) заарешту-
вали й перевезли до в'язниці в Черкаси. Тут він згадав
свою сестру Ярину, що недавно з нею бачився, й напи-
сав вірш „Сестрі”, де оповідає про щасливу зустріч
із Яриною у сні..., з якого прокинулися вони обоє: се-
стра „на панщині, а він — у неволі!” З Черкас повезли
поета до Києва й замкнули в кріпости. Тодішній кійв-
ський генерал-губернатор Васильчиков казав його ви-
пустити, але пораяв йому мерщій їхати до Петербургу,
де „люди мудріші й не чіпаються за дрібниці, щоб ви-
служитися” перед владою.

А проте Шевченко, за дозволом Васильчикова, ще
якийсь час залишився в Києві. Жив він на передмісті,
грався там із дітьми (Шевченко дуже любив діти),
ходив ізвідтіль до міста й навідувався частенько до
колишнього свого добродія Сошенка, що проживав

тоді з дружиною в церковному „домі для скорблящих”. У Сошенка зазнайомився з інспектором П. київської гімназії Михайлом Ч а л и м⁴⁰), що написав пізніше перший великий Шевченків життєпис та подав свої спогади про поета.

В полєвині серпня (13/VIII) поет покинув Київ, подався до Переяслава, де ще раз відвідав свого приятеля А. Козачковського й написав дуже їдкий вірш на Богдана Хмельницького з приводу його переяславської умови з Москвою. Поет назвав гетьмана з глумом „препрославленим, козачим розумним батьком”, „великим мужем, великим, славним та не дуже” й міркував собі (як колись 1843. р. в „Розритій могилі”), що краще було б Хмельницькому не родитися... Це говорив із нього великий жаль за — злуку з Московщиною... З Переяслава Шевченко поїхав на хутір Лазаревських під Конопом, де провідав матір своїх приятелів, побував у Качанівці в В. Тарновського, потім на Кроми поїхав до Москви, й 7. вересня 1859. р. був уже в Петербурзі.

В поета було тепер тільки одне ще бажання: бути для себе десь над Дніпром шматок землі („коли не над Дніпром, так мені його й за копу не треба”), поставити собі на ньому хатину й зажити в ній на старість мирно й тихо з любою дружиною. Поет мріяв, що „коло хатини посадить на спомин дружині і яблоньку, і грушеньку, що під тими деревами в холодочку сяде собі дружина з дітками малими, а він буде рвати груші й діткам подавати, розмовляти тихо з дружиною” — одне слово: буде щасливий, і він, і вона!... Землю мав напитувати Варфоломій, він і мав вишукати для Тараса молоду...

У своєму житті Шевченко декілька разів бажав одружитися. Ще молодим хотів узяти собі за дружину Дуню Гашковську, та не дозволив дідич Енгельгардт. Р. 1843. йому полюбилася донька керелівського панотця Григорія Кошиці, та — не згодилися батьки. Р. 1846. попалася йому якась красуня в Києві, та з цього теж нічого не вийшло. В Нижньому Новгороді (з початком 1858. р.) йому сподобалася драматична артистка Катерина Піунівна, та сама, що в Нижньому зі Щепкі-

ном дуже гарно грала в „Москалі Чарівнику”, й Шевченко вчив її, як їй вимовляти слова по-українському (Піунівна — була московка), давав їй книжки читати та дбав про поширення її освіти, — але ж молода артистка про одружіння зі старшою людиною й чути не хотіла. Потім у червні, чи липні 1859. р. Шевченкові впала в око в Корсуні чорноока Варфоломієва наймичка Харитина Довгополенківна, кріпачка, але й вона не згодилася вийти заміж за старого пана, їй бажалося ще погуляти. Тоді Тарас улітку 1860. р. наглядів собі сам дівчину, Ликеру Полусмаківну, що була кріпачкою українського пана Миколи Макарова й наймичкувала в сестри Макарова, пані Карташевської, але ж тоді на якийсь час її була взяла до себе за наймичку сестра Кулішихи, пані Надія Забіла, що жила у Стрільній під Петербургом. Ликері було тоді двадцять років, вона була „розумна, письменна й не балакала по-московському”, як писав Шевченко своєму братові — поет цілою душею покохав молоду дівчину, але ж із сдружіння нічого не вийшло. Шевченкові приятелі почали йому відраджувати, а й сама Ликера не дуже то й хапалася виходити за пана, хоч начебто Шевченка шанувала й на ціле життя зберегла для поета як-найкращу пам'ять.*)

Після невдалого женихання Шевченко почув, що від його надій зажити гарним життям із дружиною „холодним вітром уже повіяло”, почув у своєму серці „зиму”, почув страшну самоту, і тільки ще роботою розважував себе, „орав

свій переліг, убогу ниву
Та сіяв слово” —

сподіваючись, що „добрі жнива колись-то будуть”. Деколи йому здавалося, що тією своєю працею, „своїм химерним добрим словом”, своїми оповіданнями, що з його праці що вийде, — він себе самого дурить! Але ж зараз таки вперто тиснулася до голови думка, що „лучче одурить

Себе таки, себе самого,

*) Вона на старість поселилася під Каневом, недалеко Шевченкової могили, й часто туди навідувалася. Перед війною, 1914. р., вона ще була жива.

Ніж з ворогом по-правді жить
І все нарікать на Бога!"

Тільки своя праця для народу дасть гарні жнива, —
вірити ворогові, що він добро принесе Україні, й як ні-
чого з того не вийде, марне (все) нарікати на Бога, —
не треба!

Саме тоді появилось нарешті після довгих заходів,
нове видання Кобзаря (1860. р.), сильно покалічене та
понищене цензурою. Крім того, Шевченко зладив для
українських недільних шкіл⁴¹) „Буквар”, що й вийшов
1861. р. Різко можна дивитися на цю невеличку кни-
жечку, але ж із укладу її виглядає правдиве обличчя
поетове: безмежна любов до України, любов Бога
і ближніх, любов до всього рідного, пошана батьків,
милосердя для бідних. Збирався поет співробітничати
і в українському журналі „Основа”, що й почав вихо-
дити з початком 1861. р. заходом Білозерського. І хоч
не багато, а проте написав він у тому часі декілька
віршів. Згадати б тільки його чудову поему „Марію”,
де по-своєму змалював невимовні терпіння матері,
з гарячою молитвою, щоб Мати Божа „зглянулася на
окрадених сліпих невольників”, щоб „подала

їм силу

Свого мученика Сина,
Щоб хрест-кайдани донесли
До самого, самого краю!"

Тоді повставали інші гарячі, вогняні вірші: „По-
дражаніє Іезекілю”, „Осії глава XIV”, „Саул”, „Мо-
литви”, всі списані наче пророчими словами наче тими
словами з Біблії, і всі з тим самим молодечим жаром
і запалом, що колись, усі з тою великою любовю до
страдників і з ненавистю до гнобителів, із насміхом над
усіма „великими”, з тою самою любовю до правди, волі,
з закликами до „єдиномислія” між людьми та „брато-
любія”, і все з тою самою непохитною вірою у краще
майбутнє Рідного Краю, з тою глибокою вірою,
що „Козак розтронить трон, порве порфиру, розда-
вить того кумира” (= тельця), якому поклонялися то-
дішні наші люди, ті „няньки, дядьки отечества чужого”
— і що ми тоді

„помолимося Богу
і небагатії й невбогі!“

(„Бували війни“).

*

З початком 1861. р. скрізь забалакали про те, що мають скасувати панщину, і Шевченко з великою нетерплячкою ждав, коли оголосять царський маніфест. А за той час докладав усіх заходів, щоб хоч свою сімю викупити з кріпацтва. І справді, всі брати та сестри з усіма дітьми, стараннями Шевченка, стали вільні ще до скасування панщини.

Зате самому поетові сильно нездужалось; після Різдва 1860. р. він тяжко занедужав, хоч працювати не кидав. У лютому недуга збільшилася. У день своїх народин він іще приймав привітання від своїх приятелів, та вже день пізніше, 26. лютого ст. ст. (10. березня н. ст.) 1861. р. вранці замкнув на віки свої стомлені очі: водниця підійшла до легенів, і його стружене серце перестало бити... Умер у 47. році життя, пробувши 24 роки кріпаком, 10 літ у неволі, 3¹/₂ року під доглядом поліції, і тільки 9 років вільною людиною, — умер, не діждавшись оголошення маніфесту про скасування панщини, проти якої ціле своє життя борюся. Кріпацтво скасували 19. лютого 1861. р. (4. березня н. ст.), але ж маніфест появился аж тиждень після смерти поета...

Шевченка поховали спершу в Петербурзі, але тільки тимчасово, бо ж зараз-таки після його смерти всі приятелі поклялися „соблюсти“ (як казав тоді Куліш), виповнити його заповіт і перевезти його тіло на Україну та поховати його

на могилі,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий...

Як тільки на-весну прийшов дозвіл на перевіз тіла, зараз відкопали домовину, тіло вклали в нову металеву труну, покрили, як велів старий козацький звичай, червоною китайкою,⁴²⁾ й почерез Москву, Тулу перевезли до Києва, а звідтіля пароплавом на Чернечу Гору, не-

далеко Канева, що її поет придбав був для себе на проживання. Скрізь по дорозі тіло незабутнього Кобзаря стрічали з почестями, скрізь виголошували промови. Тільки, коли в Києві заборонили промовляти над домовиною, то одна пані поклала на труну терновий вінок — це було для всіх за промову...

*

На Чернечу Гору під Каневом посходилося багато людей, було там і багато селян, що прийшли віддати честь тому, що „писав волю”. Поки на могилі копали студенти гріб, у канівській церкві правили панахиду, і протоерей Мацкевич виголосив гарну промову, що так кінчалася: „Минуть віки, й далекі нащадки дітей України побачать і пізнають, хто був Тарас Шевченко! Бажав Ти, Брате, жити в Каневі, — то й живи до кінця віку! А ти, Україно, шануй наше місто, бо в нас покояться кости Тараса Шевченка. Тут на найвищій горі Дніпровій лежатиме прах його, і як на горі Голгофті видко було хрест Господень із цілого Єрусалиму й Юдеї, таксамо видко буде хрест Його й по цей, і по той бік нашого славного Дніпра!” Після того понесли тіло на гору, спустили у гріб, насипали високу могилу й поставили дубовий хрест...

Згодом могилу відновили, поставили новий хрест із чавуну,⁴³⁾ поробили східці нагору, збудували хату коло неї, завели садок, і сторож коло неї ходить.

За наших часів — хреста вже не стало. Його зняли, й на його місце покладали пам'ятник із погруддям поета, поганенький, бездушний. Порівняння не буде для нового пам'ятника корисне...

Та хата — залишилася, як була. Із неї дивиться на нас портрет Шевченка в рушниках, на столі лежить розгорнута книжка: то для тих, що приїждять навідуватися на могилу поета, щоб свої ймена там записували.

А ходять туди з цілої великої України не сотнями — тисячами ходять туди люди, рік-річно ходять віддати гонимому. Тому, що збудив зі сну Рідну Землю, що за неї тільки вистраждав, тільки натерпівся горя й муки...

То так люди ходять іще тільки на прощу.

А що-року, як настане місяць лютий, чи березень, ціла свідома Україна справляє Шевченкове свято: як

хто знає, так і справляє. Таких свят не знає для своїх поетів ні один народ на цілому світі.

*

А не знає таких свят тому, бо не всякий народ однаково розвивався, не в усіх народів дорога до кращої долі була однакова. Наші дороги були густим терням позаростали. Та терня треба було прочистити і шлях до кращого майбутнього промоувати. Та ніхто не знав, як до того братись. Люди до терня позивкали, думали, що так воно й має бути.

А Шевченко його нам прочистив, той шлях! Прочистив його своїм Словом вогненным. Указав, що колись той шлях був чистий, та тільки люди про це позабували. Його пламенне Слово струснуло нашим сумлінням. Та не відразу. Тоді, коли він його, те Слово, проголошував, люди його не розуміли. Він же яких сто років переріс своє тогочасне покоління! Слово його

„у серце падало глибоко
І ніби тим вогнем пекло
Холодні душі”,

але ж воно приймалося зпрокволу, поволі люди почали поета розуміти. Ті ж, що розуміли, дякували поетові щорічними поминками. Дякували за те, що сказав їм, для чого їм на світі жити. І з року на рік коло людей, що обходили память Шевченкову, зростало. Тепер ці свята вже всенародні. То ми всі віддячуємось поетові за те, що з нас поробив людей, які знають, чого хочуть!

Тепер усі ми, без огляду, який у кого з нас свігогляд, без огляду на те, як хто з нас працює, які має думки, та як дивиться на наше майбутнє — всі ми, і кожний із нас ізокрема, кажемо, що Шевченко, мовляв, мій! А отже Шевченко — наш, нас усіх! То вже така загадка, така тайна генія-поета, що в ньому кожний усе найде для себе те, чого йому треба, й на тому свої думки будує. Так вонс в нас із Шевченком сталося. В нас нема ні одної партії, що не найшла б у безсмертних творах Шевченка чогось такого, що не підходило б до її програми. І кожна за Шевченка ховається, його словами доказує, що правда те, що вона каже,

і що вона робить. І нема такої в нас людини, що не шукала б відповіді в Шевченка на те, що її болить, що її мучить. І там, на сході, зробили з Поета — свєго та ще програму йому приписують — своєю! Проти того треба всім криком кричати! Поет, що ціле своє життя боровся проти насилля, проти знущань, проти того, щоб сковували душу живу, слово живе — не може бути поетом тих, що насилію та знущаннями тримаються, що живу душу і слово живе сковують!

Правда, там багато зробили для того, щоб люди краще Шевченка пізнали. Заснували інститут Шевченкознавства, визначили для вивчення поета гарні будинки, видають його твори (хоч і освітлюють їх по-своєму), збирають по ньому пам'ятки, ставлять нашому Кобзареві пам'ятники там, де колись він пробував. Ось, н. пр., на тому місці в Новопетровському за Каспійським морем, де Шевченко сім років тяжко карався, стоїть тепер пам'ятник Шевченкові. Поганенький, але — є. Тепер на Наддніпрянщині скрізь пам'ятників уже багато, здебільша ж, по містечках та селах. Тільки ж це ставлять ці пам'ятники свої місцеві люди, віддячуються Шевченкові за його слова гарячі. Такий пам'ятник поставили своєму Великому Землякові вдячні керелівці. І на тому місці, де колись стояла бідна обдерта хата батька Тарасового, Григора Шевченка — красується на високій підставі гарне погруддя поетове...

Ставлять такі пам'ятники поетові й на наших землях. Уже багато сіл та містечок має такі пам'ятники. А то ще інакшим шляхом шанують поета: називають його імям читальні, товариства, установи наукові (н. пр., Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, від 1874 р.), школи, тощо. По містах його імям звать вулиці, і навіть там, де наші люди впливу великого не мають, є вулиці Шевченківські. Добре було б, щоб і 100. роковини появи Кобзаря використали наші люди та якусь пам'ятку для Шевченка в цьому році полишили...

Але ж найкраще було б, як би ставили Шевченкові пам'ятники живі! А розуміємо ми ті пам'ятники так, щоб ми дуже докладно зглибили нашого поета, щоб ми всі геть-чисто його думки як-слід розуміли, щоб не бу-

ло в нас хати і села, де не було б Шевченкового „Кобзаря”, щоб не було в нас одної людини, що не знала б його життя! Бо тільки тоді ми можемо собі усвідомити раз на все, що це Він із нас народ зробив, що це Він із нас свідомих поробив громадян, і що коли б не Шевченко, то не було б на Наддніпрянщині 1917. року, й не було б 1918. р. в нас!

Все це добре знала та громада свідоміших наших людей, що додумалася до щорічних святкувань пам'яті Шевченка. Бо ті святкування в нас рік-по-року нагадували Шевченкову працю для нас, нагадували нам раз-у-раз його святі слова „Заповіту”.

Не дурно ж Шевченків „Заповіт” став для нас другим національним гимном...

ПОЯСНЕННЯ

1) Дмитро Бантиш-Каменський, укр. історик (1788—1850), написав із доручення кн. Репніна (див. пом. 14) історію України („Історія Малої Росії“). Довго це була настольна книжка нашої інтелігенції на Україні, від 1822—1842 було її 3 видання.

2) Микола Маркевич, укр. поет, історик (1804—1860); його російські вірші („Українські мелодії“) і історія („Історія Малоросії“, вийшла в Москві 1842—1843) надихані великою любовю до минулого України. Шевченко із вдячності за його вірші присвятив йому вірш „Бандуристе, орле сизий“ (1840). Маркевич збирав ще народні пісні, повіря й т. д., і написав про це книжку.

3) Микола Гоголь, великий письменник, (1809—1852), теж писав по-російськи, родом із Сорочинців на Полтавщині. Шевченко дуже поважав Гоголя за його оповідання з українського життя („Вечори на хуторі“) та передусім із українського минулого („Тарас Бульба“). Гоголеві присвятив Шевченко вірш „За думою дума“ (1844), де й натякав на „Тараса Бульбу“: мовляв, тепер уже минули ті часи, щоб „батько сина зарізав за честь, славу, за братерство, за волю України“, як це зробив старий Бульба.

4) Євген Гребінка, укр. письменник (1812—1848), писав по-укр. дуже гарні байки („Приказки“, 1834), а по-моск. вірші про славне минуле України та повісти з укр. історії („Чайковський“, „Золотаренко“).

5) Григорій Квітка, прибране ім'я „Основяненко“ (бо був із села „Основа“ під Харковом), укр. письменник, перший укр. повістяр, (1778—1843), і перший в Європі ввів до повісти селянина („Маруся“, „Сердешна Оксана“, „Козир-дівка“ і т. д.), писав і по-рос. з минулого („Пан Халявський“), та ще драматичні твори („Сватання на Гончарівці“, „Щира любов“ і т. д.).

6) Григорій Сковорода, укр. філософ (такий, що шукає правди й її любить), (1722—1794), займався й виховничими питаннями, писав і вірші (псалми) з релігійними настроями; їх любили на Україні й часто переписували. От і Шевченко каже про себе (1847. р.), що бувало зі школи, в дяка, викрадеться, піде в бурян і на папері списує „Сковороду“ або „Три царіє со дари“ (колядка).

6*) Василь Григорович, секретар і професор Академії Мистецтв у Петербурзі (1788—1865), був родом із Пирятина на

Україні (Полтавщина), він гуртував та підтримував земляків у Петербурзі. Шевченко в „Лайдамаках“ каже, що він „не одцуравсь того слова, що про україну слхий старець (коозар), сумуючи, співає під тином“ (= плотом), що він „люоить душу правди — козацьку славу“.

7) Олексій Венеціянов, рос. маляр (1780—1847), був теж родом із України, з Ніжня (батько — грек, мати — українка); дуже дбав про Шевченка.

8) Василь Жуковський, великий рос. поет (1783—1852), перекладав на рос. мову зах.-європейських письменників, стояв близько до царського двора (вчив царські діти), займався долею Шевченка; в його перекладах із зах.-європ. письменників Шевченко зачитувався.

9) Карло Брюлов, визначний рос. маляр (1799—1852), з роду німець, учитель Шевченка, творець славних образів, н. пр., Останні дні Помпеїв, Облога Пскова. Він до Шевченка ставився дуже прихильно, тай Шевченко до нього, як кажуть, молився. Це найкраще видко з його рос. повісти „Мистець“ (Художникъ).

10) Іван Котляревський, батько нового українського письменства (1769—1838), автор „Енеїди“ (1798), драм. творів „Наталка Полтавка“ та „Москаль Чарівник“ (вперше виставлені в Полтаві 1819). Шевченко дуже високо поважав Котляревського за те, що він у „Енеїді“ — „всю славу козацьку переніс в убогу хату сироти“, себто, що його, осиротилого, своїм твором загрів українським словом, українським твором.

11) Михайло Щепкін, визн. рос. актор (1788—1863), з роду кріпак, але заходами нашого поета Ів. Котляревського випущений на волю; грав він і в українських штуках („Москаль Чарівник“); він був великий приятель Шевченка, його грою в театрі поет захоплювався, звав його ворожитом („волхв“, що може чуда творити, присвятив йому поему „Чигирин“ (1844), „Пустка“ (1844) та „Неофіти“ (1857).

12) Яків Кухаренко, укр. письменник (1800—1862), наказний отаман чорноморського війська (кубанського), ставав часто у пригоді Шевченкові, як Тарас був у неволі. Написав він драматичний твір „Чорноморський побит на Кубані 1794—1796“, його й досі подекуди виставляють у театрі в перерібіці М. Старицького „Чорноморці“. Помер Кухаренко в полоні в абадзехів (такий народ за Каспійським морем).

13) Василь Тарновський, укр. громадський діяч (1837—1899), дідич і маршалок шляхти на Чернигівщині, оснував відомий історичний музей у Чернигові, де є й багато пам'яток по Шевченку, допомагав укр. видавництвам („Кіевская Старина“), був почесним членом львівської „Просвіти“.

14) Кн. Микола Репнін, властиве Волконський, російський державний діяч (1778—1845), був 1816—1836 т. зв. „малоросійським генерал-губернатором“, себто управляв цілою Україною, стояв на

давні права України, навіть про це писав цареві Миколі I, та за те йому й відобрали його уряд.

15) Межигірський Спас, монастир у Межигірії недалеко Києва, заснований іще в XII в., від 1672. р. він став запорозьким, і там старі запорожці доживали свого віку; 1787. р. монастир ізгорів, і 1796. коло нього утворено фабрику порцеляни; 1884., як фабрика занепала, тут повстав жіночий монастир; тепер там керамічна школа.

16) „бард” = кельтійський співець та поет; барди мали велике значіння та вплив на народ. „Українським бардом” назвав Шевченка перший Куліш.

17) Микола Костомарів, великий укр. історик (1817—1885), професор університету (київ., петербурзького), видав цілий ряд праць із історії козаччини та матеріалів до неї, був основник Кирило-Методіївського Братства та написав для нього „Книгу битія укр. народу” з великою любовю до України та вірою в її майбутне. Писав і укр. вірші під прибраним імям — Єремія Галка.

18) Панько Куліш, визн. укр. письменник (1819—1897), поет, повістяр, перекладач Біблії на укр. мову та великих європейських письменників, творець нового укр. правопису, збирав творів народної творчости, драматург (писав драматичні твори), історик, член Кирило-Методіївського Братства (був засланий до Тули, звідкіль вернувся 1850. р.), організатор укр. журналу „Основа” в Петербурзі, великий знавець укр. мови; дуже цікавився Галичиною, відвідував наш край і листувався з галицькими діячами.

19) Опанас Маркович, укр. громадський діяч (1822—1867), член Кирило-Методіївського Братства, був на засланні в Орлі, де пізнав свою майбутню дружину Марка Вовчка (див. пом. 35); збирав народні пісні, влаштовував укр. драмат. вистави.

20) Микола Гулак, укр. письменник (1822—1899), член Кирило-Методіївського Братства, в його помешканні відбувалися збори братчиків; на суді тримався дуже добре, тимто його засудили на 3 роки до Шлісельбургу (тяжка ця тюрма під Петербургом була до 1917. р.; тепер із неї зробили музей).

21) Василь Білозерський, укр. громадський діяч (1825—1899), член Кирило-Методіївського Братства, був засланий за участь у ньому до Петрозаводська, на півночі в Олонецькій губернії, після того був у Петербурзі урядовцем і видавав (1861—1862 „Основу”, журнал українознавства; він був брат пані Кулішевої (див. прим. 22).

22) Олександра Кулішева, укр. письменниця, з роду Білозерська (1828—1911), дружина Панька Куліша (див. 18), помагала чоловікові в його праці, писала гарні оповідання з народного життя під прибраним імям — Ганна Барвінок.

23) верста з більша за км.; тепер уже на верстви не рахують; лінійне військо — постійне, у протилежність до краєвої оборони.

24) З Броніславом Залеським (1819—1880), що жив на засланні в Оренбургу за участь у повстанні польському (1831), Шевченко потім листувався; Залеський Шевченка дуже полюбив. Едуард Желіговський, — польський поет (1816—1864), писав під прибраним імям „Антоні Сова”, написав на честь Шевченка вірш („Вещу люду”), а поет присвятив йому „Подражаніє” (19/XI. 1859), себто переспів із польського поета Чечота („Посажу коло хатини...”).

25) потурати — потакувати, годитися; звертати увагу.

26) форт — невеличка фортеця, або невеличке укріплення, що входить у склад великої фортеці (твердині).

27) шкорбут або гнилець (з-російська: цинга) — недуга з недоїдання, коли гниють ясна й зуби від того болять.

28) гр. Федір Толстой, рос. різьбар і маляр (1783—1873), був тоді віцепрезидентом Академії Мистецтв у Петербурзі; Шевченко намалював із нього дуже гарний портрет 28. серпня 1858 р.

29) Брати Лазаревські — приятелі Шевченка: Михайло (1818—1867), урядовець на Сибірі, потім у Петербурзі, познайомився з Шевченком на його засланні, помагав поетові як міг; то він виеднав дозвіл на перевіз Шевченкового тіла на Україну та влаштував той перевіз; Хведір (1820—1890), приятель Шевченка з Оренбургу, де був урядовцем; поет змалював із нього портрет і присвятив йому вірш „На Різдво”.

30) Астрахань — місто при усті Волги до Каспійського моря; Саратов — місто над Волгою, в околиці українські переселенці; Нижній Новгород, велике торговельне місто над Волгою, при вливі річки Оки; тут були колись славні ярмарки. Звуть іще просто — Нижній, тепер — Горкий, бо тут народився рос. письменник Горкий (Пешков).

31) Нерон — римський цісар (54—68 по Христі); жорстокий володар, що вбив рідну матір, жінку й переслідував християн.

32) Михайло Максимович, укр. учений (1804—1873), проф. київського університету, видавець укр. народніх пісень, цікавився відродженням Галичини й радив галицьким письменникам уживати народньої мови, виступав проти поглядів моск. вченого Погодіна (див. 34), що ніби то Київ до нападу татар був московський; писав вірші по-укр.

33) Йосип Бодяняський, укр. учений (1808—1876), проф. московського університету, видав силу матеріялу до історії України (між іншим — Історію Русов, козацькі літописи і т. п.), народні галицькі пісні зі збірки Якова Головацького й т. д.; написав і видав збірку укр. байок (1835) під прибраним імям „Ісько Материнка”.

34) Сергій Аксаков (1791—1859), рос. письменник (півісти, спогади); Олексій Хомяков (1804—1860), рос. поет, один із

провідників рос. славянолюбства; Михайло Погодін (1800—1875), рос. історик і журналіст, проф. університету в Москві; доказував, що ніби то до татарського нападу на Україні жили не українці, а предки сучасних москалів; то він галицьких українців наvertsав до москвофільства, до того, щоб вони злилися з москалями. Шевченко Погодіна собі не злюбив. Зате Аксакова дуже поважав.

35) Марія Марковичка, прибране ім'я Марко Вовчок, визначна українська письменниця (1834—1907), поет кріпацького горя й недолі („Народні оповідання”), дружина Опанаса Марковича, походила з давньої укр. дідичівської родини, що перенеслася була до Орла. Оповідання Марковички перекладені на всі європейські мови; на російську переклав — С. Тургенев

36) див. пом. 21.

37) Іван Тургенев, визначний російський повістяр (1818—1883), один із перших, що звернув увагу на недолю селян („Записки мисливого”), був прихильник укр. письменства, переклав на рос. мову оповідання Марка Вовчка (див. пом. 35); дуже цінні його повісти з життя російської інтелігенції.

38) Микола Некрасов, рос. поет-громадivecь (1821—1877), писав і про недолю селян; на смерть Шевченка написав гарний вірш; є багато українських перекладів його творів.

39) Михайло Микешин, різьбар і маляр, дехто каже, що був українець (1836—1896); це його гарні пам'ятники, між іншим — Катерині II в Петербурзі, Б. Хмельницькому в Києві, з приауду тисячоліття Руси в Новгороді (за фігури царів на Микешина був сердитий Шевченко); робив малюнки до творів Шевченка, написав про нього спогади.

40) Михайло Чалий, письменник (1816—1907), інспектор II. київської гімназії, потім директор гімназії в Білій Церкві, пізніш ліцею (вищої школи в Ніжені, написав спогади про 20—70 рр. XIX. ст. та перший більший життєпис Шевченка.

41) Недільні школи почали засновувати по містах у Росії й на Україні з початком 1860. р.; там училися і старші, а вчили, здебільша, студенти й молодша інтелігенція; проіснували вони до 1862. р.; царський уряд їх заборонив, боявся від них для себе небезпеки. В недільних школах на Україні вчили по-українському й по-російському.

42) Китайка — шовкова матерія, (звідси й назва, бо шовк приходив до нас із Китаю), червона; нею накривали тіло померлим козакам.

43) чавун — сире (лите) залізо.

44) тюрма тюрем — царська Росія.

45) тєрем — староукр. слово (теж чуже, східне): палац.

46) герець або герць — бій поодиноці (перед головним боем).

47) Титани — у грецьких віруваннях (мітології) сильне покоління богів, що володіло небом, доки не переборов їх іще сильніший, найбільший грецький бог — Зевес.

